

O‘ZBEK TILINING TURKIY TILLAR TIZIMIDAGI O‘RNI

Tursunboyeva Oydinoy

Andijon davlat chet tillari instituti

Ilmiy maslahatchi: Xomidova Malohat

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilining turkiy tillar tizimidagi o‘rni ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi. Unda turkiy tillarning tasnifi, o‘zbek tilining qarluq guruhiga mansubligi, qadimgi turkiy til bilan genetik aloqalari hamda tarixiy taraqqiyot bosqichlari yoritilgan. Xususan, Orhon yozuvlari, Qutadg‘u bilig va Devonu lug‘otit turk kabi yozma manbalar asosida o‘zbek tilining shakllanish jarayoni izohlanadi. Shuningdek, chig‘atoy adabiy tilining rivojida Alisher Navoiy ning o‘rni alohida ta’kidlanadi. Maqolada o‘zbek tilining fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari turkiy tillar bilan qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqilib, uning zamonaviy taraqqiyot bosqichi ham yoritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, turkiy tillar, qarluq guruhi, agglutinatativ til, singlarmonizm, qadimgi turkiy til, Orhon yozuvlari, Qutadg‘u bilig, Devonu lug‘otit turk, Alisher Navoiy, chig‘atoy tili, adabiy til, til taraqqiyoti.

O‘zbek tilining turkiy tillar tizimidagi o‘rni masalasi tilshunoslik fanining muhim va dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, ushbu til oilasi Yevrosiyo hududida keng tarqalgan ko‘plab xalqlarning ona tilini birlashtiradi. Turkiy tillar genetik qarindoshlik, umumiy tarixiy ildiz, o‘xshash fonetik tizim, agglutinatativ grammatik qurilish va mushtarak lug‘aviy qatlam bilan xarakterlanadi. O‘zbek tili ana shu katta tizim tarkibida o‘zining qadimiy yozma an‘analari, boy adabiy merosi va zamonaviy rivojlanish bosqichlari bilan alohida mavqega ega. Turkiy tillarning ilmiy tasnifi ularni bir necha guruhlarga ajratadi va bu tasnifda o‘zbek tili qarluq guruhiga mansub hisoblanadi. Qarluq guruhi tarixan Markaziy Osiyo hududida yashagan qarluq qabilalari nomi bilan bog‘liq bo‘lib, mazkur guruhga, shuningdek, Uyg‘ur tili ham kiradi. Ushbu tillar o‘rtasida fonetik yaqinlik, grammatik shakllarning o‘xshashligi hamda leksik umumiylik yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilining tarixiy ildizlari qadimgi turkiy til

davriga borib taqaladi. VII–VIII asrlarga oid yozma yodgorliklar hozirgi Orhon Vodiysi hududidan topilgan bo‘lib, ular Orhon yozuvlari nomi bilan mashhurdir. Ushbu bitiklar turkiy xalqlarning eng qadimgi yozma manbalari sifatida til tarixini o‘rganishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Bitiklarda uchraydigan ko‘plab so‘zlar, grammatik qo‘shimchalar va sintaktik qurilmalar hozirgi o‘zbek tilida ham ma‘lum darajada saqlanib qolgan. Bu esa o‘zbek tilining qadimgi turkiy til bilan genetik uzviy bog‘liqligini isbotlaydi. IX–XII asrlarda qoraxoniylar davlati davrida turkiy adabiy til yanada rivojlandi va davlat boshqaruvi hamda ilmiy asarlar yozishda faol qo‘llanila boshlandi. Aynan shu davrda yaratilgan “Qutadg‘u bilig” asari turkiy adabiy til taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Asarda jamiyat, axloq, siyosat va davlat boshqaruvi masalalari yuksak badiiy saviyada yoritilgan. Shuningdek, “Devonu lug‘otit turk” turkiy tillarning qomusiy lug‘ati sifatida tarixga kirgan bo‘lib, unda turkiy qabilalar tili qiyosiy jihatdan tavsiflangan. Mazkur asar o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotini aniqlashda muhim ilmiy manba hisoblanadi. XIV–XV asrlarda chig‘atoy adabiy tili shakllandi va u keyinchalik eski o‘zbek adabiy tilining asosi bo‘lib xizmat qildi. Bu davr turkiy adabiyotning yuksalish bosqichi bo‘lib, ayniqsa buyuk mutafakkir va shoir Alisher Navoiy ijodi bilan chambarchas bog‘liqdir. Navoiy turkiy tilning badiiy va ilmiy imkoniyatlarini keng namoyon etib, uning nufuzini oshirdi hamda turkiy tilni yuksak adabiy til darajasiga ko‘tardi. Uning asarlari o‘zbek adabiy tilining me‘yorlashuvi va boyishida asosiy manbalardan biri bo‘ldi. O‘zbek tili grammatik jihatdan agglutinativ til hisoblanadi, ya‘ni grammatik ma‘nolar asosan qo‘shimchalar yordamida ifodalanadi. So‘z o‘zagiga ketma-ket affikslar qo‘shish orqali yangi ma‘nolar va grammatik shakllar hosil qilinadi. Bu xususiyat barcha turkiy tillarga xos bo‘lib, o‘zbek tilini ular bilan tipologik jihatdan yaqinlashtiradi. Fonetik tizimida unli tovushlar muhim o‘rin tutadi va singarmonizm hodisasi tarixan mavjud bo‘lgan. Biroq tarixiy taraqqiyot jarayonida, ayniqsa fors-tojik va arab tillari bilan uzoq muddatli aloqalar natijasida, o‘zbek tilida singarmonizm qisman zaiflashgan. Shunga qaramay, tilning asosiy fonetik tizimi turkiy xususiyatlarni saqlab qolgan. Leksik tarkib jihatidan o‘zbek tilining asosiy qatlamini turkiy ildizli so‘zlar tashkil etadi. Kundalik hayot, qarindoshlik munosabatlari, tabiat hodisalari, chorvachilik va dehqonchilikka oid ko‘plab so‘zlar qadimgi turkiy davrdan

meros sifatida saqlangan. Tarixiy jarayonlar natijasida arab, fors va rus tillaridan o‘zlashgan so‘zlar ham lug‘at boyligini kengaytirgan, biroq bu o‘zlashmalar tilning genetik asosini o‘zgartirmagan. O‘zbek tili hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasining davlat tili sifatida jamiyat hayotining barcha sohalarida faol qo‘llanilmoqda. Ta’lim tizimi, ilm-fan, madaniyat, ommaviy axborot vositalari, rasmiy hujjatchilik va adabiyot sohasida o‘zbek tili yetakchi mavqega ega. Mustaqillik yillarida til siyosati sohasida amalga oshirilgan islohotlar natijasida o‘zbek tilining nufuzi yanada oshdi. Lotin yozuviga asoslangan alifboning joriy etilishi tilning xalqaro maydondagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. So‘zlashuvchilar soni jihatidan o‘zbek tili turkiy tillar orasida yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi va Markaziy Osiyoda mintaqaviy aloqa vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili turkiy tillar tizimida chuqur tarixiy ildizlarga ega, boy yozma merosni saqlagan va zamonaviy taraqqiyot bosqichida izchil rivojlanayotgan til sifatida alohida mavqega ega bo‘lib, uning turkiy tillar tizimidagi o‘rnini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki xalqning tarixiy taraqqiyoti va madaniy merosini anglashda ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Devonu lug‘otit turk – Mahmud al-Kashgari, 11-asr.
2. Qutadg‘u bilig – Yusuf Xos Hojib, 11-asr.
3. Orhon yozuvlari – VII–VIII asr yodgorliklari.
4. Alisher Navoiy asarlari – XV asr.
5. Erkinov, A., O‘zbek tili tarixi va taraqqiyoti, Toshkent, 2005.